

пам'ятниками району, должно быть уделено внимание комплексному изучению палеолита в малоисследованных областях. В перспективе эти исследования должны вылиться в обобщающие монографии и монографические серии по палеолиту различных регионов. Итогом таких региональных разработок должно явиться создание на новой источно-ведческой и методической основе фундаментального труда «Палеолит Украины».

В методико-теоретических изысканиях, наряду с углублением исследований уже определенных проблем, предстоит более широко заняться разработкой вопросов взаимодействия природы и общества в палеолите, действия основного закона развития первобытного общества, стадийности и неравномерности процесса эволюции палеолитических индустрий, культурогенеза, социального устройства палеолитических сообществ.

Д. Я. ТЕЛЕГІН

Підсумки та завдання вивчення доби мезоліту і неоліту на Україні

Серед завдань вивчення первісної історії населення України і суміжних районів досить важливе місце посідають проблеми культурно-територіального членування пам'яток мезоліту і неоліту, визначення їх хронології та проведення періодизації культур. Слід зазначити, що в цьому напрямку за останні десятиріччя у нас уже зроблено багато, але перед дослідниками мезоліту і неоліту України стоїть ще ряд важливих завдань.

Чимало нового у розв'язанні названих вище проблем внесли польові дослідження останніх п'яти—семи років, на розгляді яких ми коротко зупинимося.

Нові пам'ятки досліджено роботами експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР під керівництвом Л. Г. Мацкевого на території Львівської області (Вороців 2), у Подністров'ї (Незвисько, Старунь) та Закарпатті (Кам'яниця 1, 2). На поселенні Вороців 2 Яворівського району Львівської області в 1974—1977 рр. розкрито значну площу, де виявлено заглиблення, очевидно, господарського призначення та зібрано численний крем'яний матеріал: вкладиші та вістря з затупленою спинкою (тупоспинники), свідеродні вістря та геометричні мікроліти-трапеції і сегмент. Близький за складом крем'яних виробів комплекс знахідок зібраний і на поселенні Старуня Івано-Франківської області, що включає шість трапецій і свідерський наконечник. На поселенні Кам'яниця 1 в урочищі Скельки Ужгородського району в культурному шарі на глибині 0,8—1,6 м виявлено понад тисячу виробів із різних порід каменю, серед яких різці на відшепах, вісім трапецій, трикутник та тупоспинники-вкладиші¹. Досліджені пункти Вороців 2, Кам'яниця є першими виразними мезолітичними місцезнаходженнями на Львівщині і в Закарпатті.

До числа нових робіт по виявленню мезолітичних пам'яток у Прикарпатті та Подністров'ї відносяться і розкопки експедицією Кам'янець-Подільського музею під керівництвом Л. І. Кучугури ранньомезолітичної стоянки Врублівці Хмельницької області, а також розвідки С. О. Балакіним стоянки в урочищі Бурлаків Яр поблизу с. Ломачинці Сокирянського району Чернівецької області. У Врублівцях зафіксоване сумісне залягання ранніх свідерських вістрів разом з середньовисокою трапецією, а важливою рисою колекцій із Ломачинців є поєднання вкладишів кукрецького типу і трапецій.

¹ Мацкевой Л. Г. Исследование на поселении Вороцев II.—АО, 1976 г. М., 1977, с. 355; Мацкевой Л. Г., Адаменко О. М., Василенко Б. А. Работы в Старуни.—АО, 1978 г. М., 1979, с. 366; Мацкевой Л. Г., Боднар Г. Е. Исследования Закарпатской экспедиции.—АО, 1978 г. М., 1979, с. 367.

Згадані вище нові мезолітичні матеріали Прикарпаття і Верхнього Подністров'я вносять певні штрихи у розуміння шляхів складання мезолітичної культури цього району, де поряд з місцевими пізньопалеолітичними традиціями в розвитку пам'яток оселівського типу мали вплив як південні кукрецькі (Ломачинці, Фрумушікі) елементи, так і північно-західні свідерські (Врублівці). Не виключена можливість, що деякі з виявлених пам'яток епохи мезоліту в названому районі з часом виділяться в окремі типи місцевої мезолітичної культури.

Багаторічна програма вивчення первісних пам'яток Північного Причорномор'я, здійснювана під керівництвом В. Н. Станка, була спрямована за останнє п'ятиріччя в основному на продовження розкопок стоянок Білолісся і Мирне. На стоянці Мирне 1979 р. розкопки завершені. Розкрита площа близько 2000 м², де досліджено багато вогнищ та зібрано понад 30 тис. крем'яних знахідок і близько 10 тис. фауністичних решток. Привертає увагу комплекс крем'яних виробів Мирного, що включає як знаряддя гребениківського типу, так і вироби культури Кукрек, що свідчить про досить складний шлях генезису і розвитку культури мезоліту в Причорномор'ї. Слід згадати про відкриття стоянок Залізничне в Нижньому Подунав'ї та Трапівка в Татарбунарському районі Одеської області², де також простежуються досить сильні прояви кукрецької культури.

Роботами в галузі мезоліту Північного Причорномор'я ще раз стверджено мезолітичний вік культури Кукрек, а також встановлено факт значно більшого поширення пам'яток цього типу на Україні, ніж це здавалося досі. У Причорномор'ї носії гребениківської і кукрецької культур у пізньому мезоліті, мабуть, жили вперемішку. Нові мезолітичні матеріали Північного Причорномор'я стверджують також висунуту нами думку про складення кукрецької культури на пізньопалеолітичній основі пам'яток оріньяцького кола типу Анетівки³ і наочно ілюструють факт наявності двох етапів у розвитку гребениківської культури. До першого, більш раннього, відносяться стоянки типу Царинки і Гаврилового Яру, а до другого, пізнього етапу — комплекси типу Гіржева, Гребенків, Познанки тощо⁴.

Поступово збагачується наша джерелознавча база і в галузі мезоліту Степового Подніпров'я, Північного Приазов'я і Донбасу. Для розуміння культури і району поширення пам'яток осокорівсько-рогалицького типу раннього мезоліту має важливе значення, зокрема, відкриття М. П. Оленківським (Херсонський краєзнавчий музей) Леонтіївської стоянки Нововоронцовського району Херсонської області на Нижньому Дніпрі, до комплексу якої входять ранні трапедії, граветовані вістря, тупоспинники тощо⁵.

У 1977 р. під керівництвом автора завершено розкопки великого поселення пізнього мезоліту на Ігреньському півострові, на околиці м. Дніпропетровська, де досліджено рештки семи напівземлянкових жител та зібрано численний матеріал місцевого варіанту кукрецької культури. Ці роботи сприяли вивченню домобудування мезолітичного населення Подніпров'я⁶.

² Станко В. Н. Раскопки мезолитической стоянки Мирное.— АО, 1976 г. М., 1977; Станко В. Н., Суботін Л. В. Мезолітичне місцезнаходження Залізничне в Нижньому Подунав'ї.— Археологія, 1979, 29.

³ Підготовлено до друку працю Д. Я. Телегіна. Мезолітичні пам'ятки України.

⁴ Смольянинова С. П., Станко В. Н. Исследование палеолита и мезолита Среднего Побужья.— Археологические исследования на Украине в 1978—1979 гг. Тезисы XVIII конференции ИА АН УССР. Днепропетровск, 1980.

⁵ Оленковский Н. П. Позднепалеолитическая стоянка Леонтиевка на Нижнем Днепре.— Археологические исследования на Украине в 1978—1979 гг. Тезисы XVIII конференции ИА АН УССР. Днепропетровск, 1980.

⁶ Телегин Д. Я. Изучение домостроительства и планировки поселений мезолитического времени в Поднепровье.— Археологические исследования на Украине в 1978—1979 гг. Тезисы XVIII конференции ИА АН УССР. Днепропетровск, 1980.

Кілька нових пізньомезолітичних місцезнаходжень виявлено в Північному Приазов'ї і Донбасі. Йдеться про стоянку Петропавлівку Амвросіївського району та Ольгинську стоянку Волноваського району Донецької області. Першу виявив М. Л. Шевцов 1977 р. на р. Мокрий Єланчак, де виявлено понад 2000 крем'яних знахідок: середньовисокі трапеції, різці з підретушованим краєм, сокира-транше. Комплекс Ольгинської стоянки включає 150 крем'яних знахідок⁷. Обидві стоянки датуються пізнім періодом мезоліту і значною мірою доповнюють наші уявлення про характер культури моспинського типу на Донбасі, серед яких тепер виділяються комплекси (Крем'яна Гора, Петропавлівка), що за складом крем'яної індустрії тяжіють, з одного боку, до кукрецької культури Приазов'я і пам'яток донецької культури більш північних територій — з другого.

Нещодавно розвідкою А. І. Кубишева поблизу с. Сергіївка Ново-Троїцького району Херсонської області (Передсивашья) виявлено ще одну стоянку кукрецької культури, що заповнює собою «білу пляму» на карті поширення пам'яток цього типу в Приазов'ї.

Значний обсяг робіт в справі вивчення мезолітичних пам'яток проведений за останнє п'ятиріччя на північних територіях України — на Волині, в Києво-Житомирському Поліссі, Лісостеповому Подніпров'ї і Лівобережжі.

На Волині продовжував дослідження Р. Т. Грибович, який 1977 р. виявив і частково розкопав два нових пункти епохи мезоліту поблизу с. Краснопілля Володимирського району Ровенської області, що характеризується наявністю в комплексі своєрідних наконечників стріл і сегментовидного вістря⁸. Велику активність по виявленню пам'яток первісної епохи на Волині розгорнув за останні роки учитель історії з с. Осова Костопольського району Ровенської області, краєзнавець Г. В. Охрименко, яким проведено суцільне обстеження в межах Маневецького району Волинської області. Значна частина відкритих тут пунктів відноситься до нобельського варіанту свідерської культури та дніпро-прип'ятської культури пізнього мезоліту в її рудоострівському прояві (Гадоличі, Семки, Старосілля Маневецького району).

Деякі виявлені Г. В. Охрименком пункти в 1979 р. оглянув автор, а в урочищі Шепель поблизу с. Мала Осниця і в урочищі Гута неподалік с. Великий Мідськ Костопольського району нами проведено охоронні розкопки. В урочищі Шепель вдалося частково дослідити житлову заглибину нобельського типу свідерської культури.

У районі Києво-Житомирського Полісся вивчення мезолітичних пам'яток провадили В. К. Пясецький, Л. Л. Залізник та автор цих рядків. Перший виявив ряд мезолітичних і неолітичних місцезнаходжень на побережжі озера Корма Олевського району Житомирської області⁹, серед яких виділяються стоянки кудлаївського і дніпро-прип'ятського типу. 1977 р. місцезнаходження в районі озера Корма оглянув автор і провів шурфування мезолітичних і неолітичних стоянок, що дало новий важливий керамічний і крем'яний матеріал (рис. 1, 1—7). Тут виявлено також кілька нових мезолітичних пунктів, зокрема стоянки Корма 7, 8 і стоянка з відщепово-макролітичним інвентарем Корма 2, де знайдено класичні зразки траншеподібних сокир. Розвідками Л. Л. Залізняка в басейні річок Тетерев, Здвиж, Ірша та інших відкрито понад 40 нових мезо-неолітичних знаходжень; на деяких із них (Раска, Кухарі, Рудий острів, Боролянка та ін.) проведені стаціонарні розкопки¹⁰. Ці роботи дали можливість автору розкопок простежити від-

⁷ Привалова О. Я., Привалов А. И., Зарайская Н. Г., Хомутов В. Г. Работы Донецкого краеведческого музея.— АО, 1978 г. М., 1979.

⁸ Грибович Р. Т. Исследования на Волини.— АО, 1977 г. М., 1978.

⁹ Пясецький В. К. Мезолітичні стоянки торфовища Корма.— Археологія, 1979, 32.

¹⁰ Залізник Л. Л. Неолітичні пам'ятки р. Здвиж.— Археологія, 1979, 34.

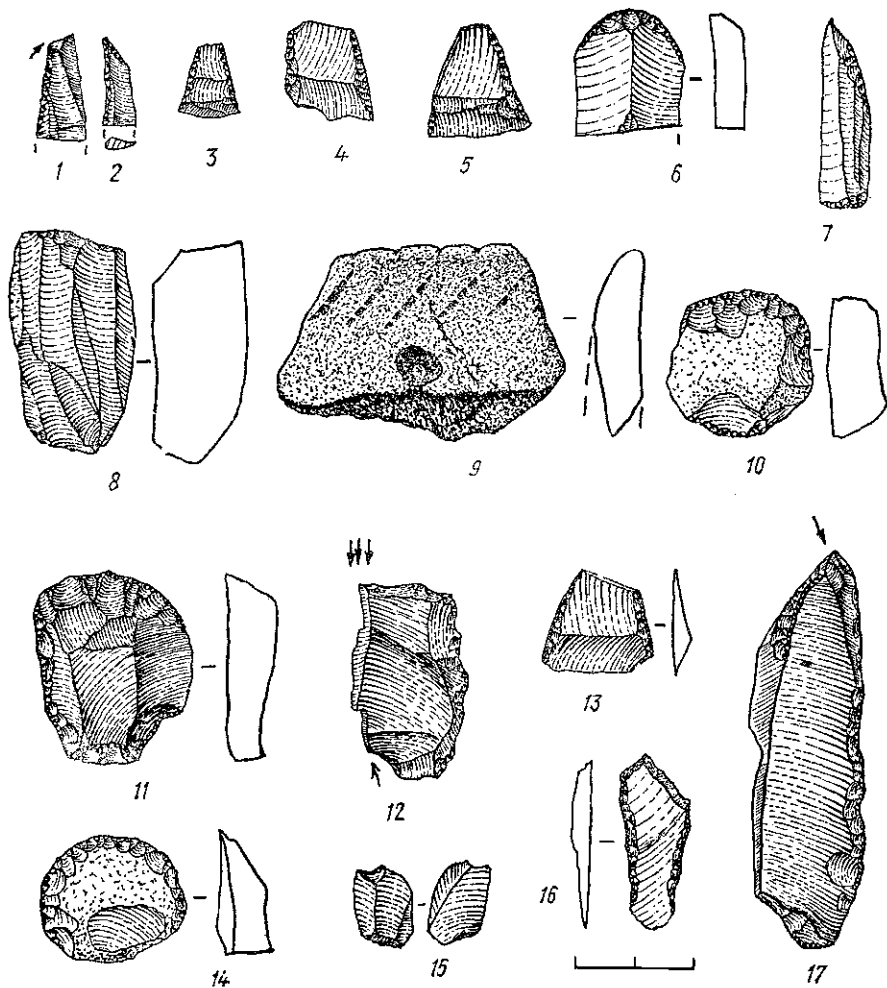

Рис. 1. Крем'яні мезолітичні вироби поблизу озера Корма (1—7) та знахідки на неолітичних стоянках Київщини (8—17):

1—3 — Корма 16; 4 — Корма 5; 5—7 — Корма 4; 8—10 — Кошеївка; 11—17 — Завалівка.

ні в складі крем'яних виробів, що характеризують наявність тут пам'яток кудлаївського типу (Кухарі) і дніпро-прип'ятської культури (Рудий Острів). Л. Л. Залізник, крім того, виділив ряд інших культурних типів, зокрема пам'ятки з вкладишами кукрецького типу, тип Раска тощо 11.

У зв'язку з завершенням монографічного дослідження з мезоліту України в 1977—1979 рр. значна частина мезолітичних пам'яток Волинської Київської Подніпров'я і долини Десни була обстежена автором, в тому числі стоянки Тетерев 4 і Приборськ на р. Тетерев Київської області, де зібрані нові мезолітичні знахідки (рис. 2, 17—19). На Тетереві поблизу с. Сукачі Іванківського району Київської області виявлено нову стоянку (рис. 2, 20—22). На Середній Десні ми оглянули ряд відомих ще з праць М. Я. Рудинського стоянок на р. Смячка, де зібрані знахідки на стоянках Смячка 14, 8 (в урочищі Целиків) та ін. (рис. 2, 1—13). І. Ф. Іванченко знайшов нову майстерню-стоянку в урочищі

11. Залізник Л. Л. Мезолітичні пам'ятки типу Ташенки-Кудлаївка.— Археологія, 1975, 20; Залізник Л. Л. Мезоліт Восточной Волини и Киевского Поднепровья в свете новых исследований.— В кн.: Новые исследования археологических памятников в Украине. Киев, 1977.

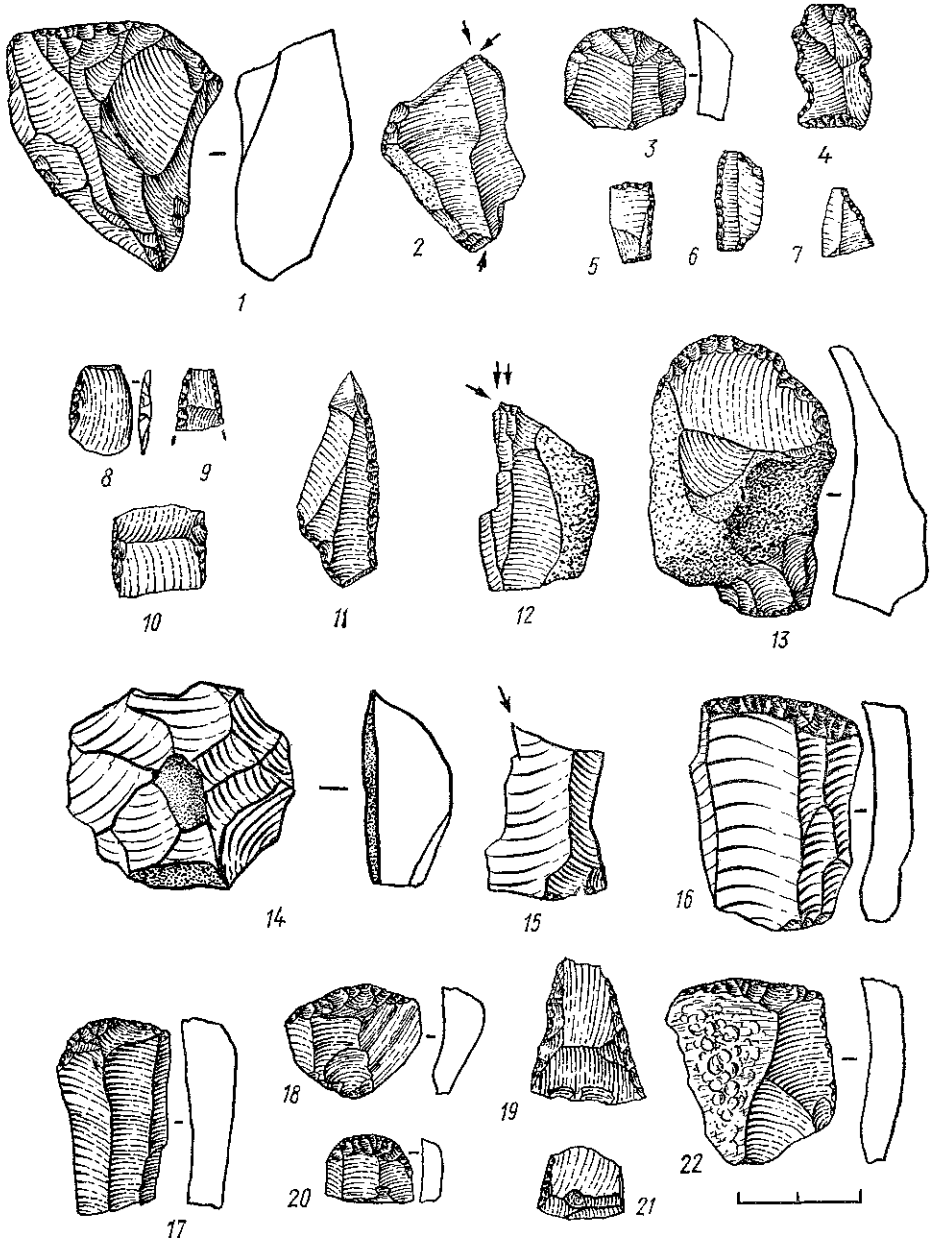

Рис. 2. Крем'яні вироби мезо-неолітичних стоянок з Черкащини (1—7), Середньої Десни (8—16) та долини Тетерева (17—22):

1—7 — Карашине; 8—13 — Смячка, урочище Целикому; 14—16 — Смячка 17а; 17 — Тетерів 4; 18, 19 — Приборськ; 20—22 — Сукачі.

Грязьки (Смячка 17а), де проведено разом з автором невеликі розкопки, що дали комплекс кременю відщепово-макролітичного типу культури (рис. 2, 14—16). В. С. Куриленко останнім часом обстежив відоме Кудлаївське поселення мезолітичної епохи на Десні, де виявлено ряд нових пунктів цього культурного типу.

Відкрито також перші мезолітичні місцезнаходження на Черкащині. Зокрема, два пункти виявлено розвідками краєзнавців О. В. Костенко і М. І. Тарасенко поблизу с. Карашине Корсунь-Шевченківського району. На стоянці Карашине 1 зібрано понад 120 знахідок, серед яких великий процент становлять знаряддя праці, скребки, різці на відще-

пах, пластини з ретушшю, два уламки тупоспинників (рис. 2, 1—7). Загалом обидва комплекси Карашине 1, 2 за складом крем'яних виробів відносяться до типу відшепових безгеометричних пам'яток України. Аналогічний комплекс знахідок з Аполянки поблизу Умані зберігається у фондах Уманського краєзнавчого музею.

Помітних успіхів досягнуто за останнє п'ятиріччя в галузі вивчення і дослідження неолітичних пам'яток України, зокрема культури лінійно-стрічкової кераміки на Волині і в Прикарпатті та дніпро-донецької

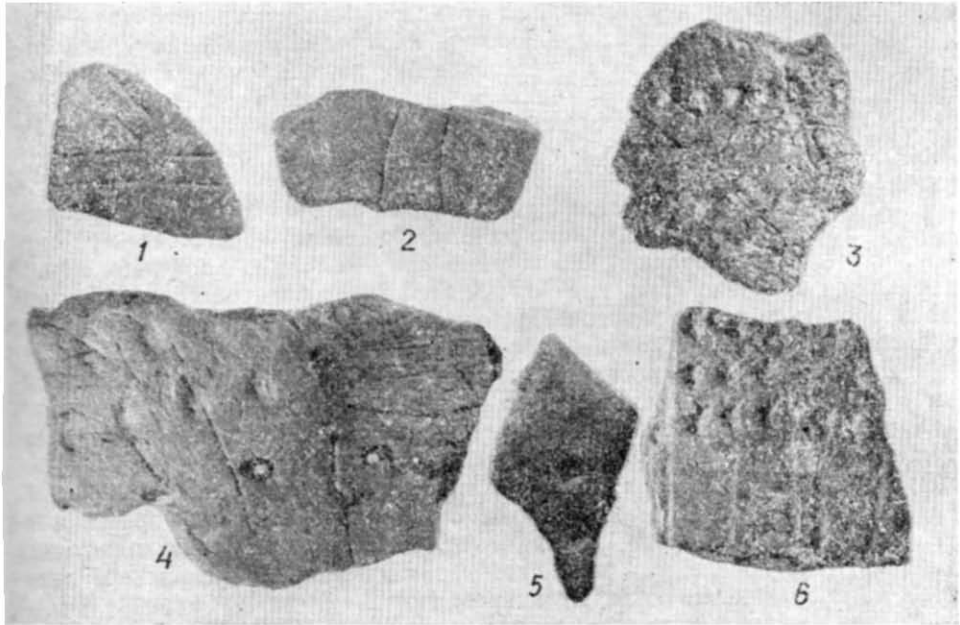

Рис. 3. Фрагменти посуду культури лінійно-стрічкової кераміки (1, 2) та дніпро-донецької культури (3—6) з Волині і Київського Подніпров'я:

1 — Полонка; 2, 5 — Новостав; 3 — Мала Осниця; 4 — Великий Мідськ, урочище Гута; 6 — Завалівка.

культури в Подніпров'ї і на Лівобережній Україні. Помітно активізувались за останні роки роботи по вивченню неоліту Закарпаття.

Кількість відкритих стоянок з лінійно-стрічковою керамікою на Україні нещодавно зростає. Так, якщо п'ять років тому їх нараховувалось близько 30, то тепер відомо понад 40. На Волині В. Г. Охрименко відкрив стоянки — Полонка, Гірка Полонка, Голишів, Торчин, Новостав, Кошовець, Литовське та ін. Дослідник зібрав типовий для цієї культури кухонний і столовий посуд (рис. 3, 1, 2), а також крем'яні вироби. Деякі з виявлених пунктів придатні для ведення стаціонарних розкопок. На одному з поселень культури лінійно-стрічкової кераміки на Волині, поблизу с. Тадені Кам'янсько-Бузького району Львівської області, проведено розкопки під керівництвом М. А. Пелещишина. Тут, на лівому березі Західного Бугу, розкопано залишки десяти заглиблених у землю жител цієї культури¹².

Певного роду сенсацією було і відкриття С. О. Дворяниновим поселення культури лінійно-стрічкової кераміки в урочищі Майорова Балка поблизу с. Ананів Одеської області, що є тепер найбільш південно-східним пунктом даної культури на території СРСР.

¹² Пелещишин Н. А. Неолитическое поселение на Западном Буге.— Археологические исследования на Украине в 1978—1979 гг. Тезисы XVIII конференции ИА АН УССР. Днепропетровск, 1980.

Помітно поповнилась джерелознавча база за останнє п'ятиріччя і в галузі вивчення дніпро-донецьких пам'яток України. Вагомий внесок в цю справу зроблено також розвідками Г. В. Охрименка, який на Волині виявив за останні п'ять років понад десять нових місцезнаходжень з гребінцево-накольчатою керамікою. Серед них стоянки поблизу сіл Новосілки, Осова, Мала Осниця, Завалля, Великий Мідськ, Розничі тощо. На деяких з них проведено розкопки, знайдено дніпро-донецьку кераміку (рис. 3, 4—5) і крем'яні вироби неолітичного часу. В урочищі Гута поблизу с. Великий Мідськ Г. В. Охрименко виявив також сліди першого на Волині поховання цієї культури. Нові неолітичні матеріали на Волині не лише значно доповнюють карту пам'яток району, а й дають можливість провести їх періодизацію, де, зокрема, серед дніпро-донецьких поселень можна виділити два хронологічних етапи¹³.

Нові неолітичні стоянки відкрив останнім часом Л. Л. Залізник по річці Здвиж, кілька пунктів поблизу райцентру Бородянка Київської області.

Дніпро-донецькі поселення досліджував автор у Київському Подніпров'ї: Завалівка Макарівського району, Кошеївка Фастівського району на Унаві (приток Ірпеня), де зібрано нову колекцію дніпро-донецької кераміки і кременю (рис. 1, 8—17; 3, 6). Цікаве багатощарове поселення з неолітичним і пізньотрипільським шарами досліджується нами в с. Вишеньки Бориспільського району Київської області.

Досить важливим досягненням слід вважати відкриття і дослідження в Закарпатті поселень широко відомих на Балканах і в Подунав'ї культур Кріш і розписної кераміки типу Дьякової. Розкопками М. Ф. Потушняка 1978—1979 рр. на поселенні Заставне і Рівне вперше на території нашої країни досліджені землянки культури Кріш, де зібраний багатий речовий матеріал, зокрема оригінальна антропоморфна пластинка. Житла, кераміка, знаряддя праці і антропоморфна пластинка виявлені і на поселеннях розписної кераміки кола альфельдської культури на поселенні Дьякове, Дрисіне та ін.¹⁴

Нове неолітичне поселення 1979 р. розкопала В. І. Непріна поблизу с. Луком'я в басейні Сули на Полтавщині. Вдалося зібрати крем'яний і керамічний матеріал дніпро-донецької культури і культури ямково-гребінцевої кераміки. Значення розкопок у Луком'ї полягає в тому, що ці різнокультурні матеріали залягають тут стратиграфічно. Розвідкою І. І. Артеменко і В. І. Непріної 1978 р. виявлено ряд нових неолітичних стоянок культури ямково-гребінцевої кераміки поблизу с. Мар'янівка, урочище Молчанівське Болото на Сеймі, а також пункт в гирлі р. Удай на Полтавщині.

Наш огляд нових досліджень неолітичних пам'яток України за останнє п'ятиріччя завершимо згадкою про розкопки і розвідки на Нижньому Подніпров'ї, в Приазов'ї і Донбасі. Йдеться про розкопаний автором у 1978 р. Ясиноватський могильник у Надпоріжжі, де стратиграфія в заляганні різних груп поховань дає нові дані про проведення періодизації могильників маріупольського типу¹⁵. На Нижньому Дніпрі в 1978—1979 рр. ряд нових місцезнаходжень з колекціями крем'яних виробів пізньомезолітичного і ранньонеолітичного часу зафіксовано розвідками А. І. Кубишева і В. В. Ларіна в околицях с. Відрадівка Новотроїцького району Херсонської області. На пункті Відрадівка 3, напри-

¹³ Охрименко Г. В., Телегин Д. Я. Новые памятники каменного века на Волини.— АО, 1978 г. М., 1979.

¹⁴ Пеняк С. И., Попович И. И., Потушняк М. Ф. Работы Закарпатской новоотстроенной экспедиции.— АО, 1977 г. М., 1978, с. 371; Пеняк С. И., Попович И. И., Потушняк М. Ф. Работы на новостройках Закарпатья.— АО, 1978 г. М., 1979, с. 386; Потушняк М. Ф. Неолитическое поселение возле с. Дьяково.— В кн.: Открытия молодых археологов Украины. Киев, 1976.

¹⁵ Телегин Д. Я. Раскопки Ясиноватского могильника в Надпорожье.— АО, 1978 г. М., 1979.

клад, зібрано понад сто крем'яних виробів пізньонеолітичного часу, що включають підтрикутні наконечники з двобічною обробкою трапеції, зі струганою спинкою тощо. У літературі є повідомлення також про відкриття двох нових неолітичних поселень поблизу с. Ямпіль Червонолиманського району Донецької області, де виявлено дніпро-донецьку кераміку пізнього етапу надпорізько-приазовського типу¹⁶. Аналогічні матеріали виявив В. І. Привалов і поблизу с. Богданівка на р. Мала Волноваха Донецької області.

Поряд із нагромадженням нових даних про мезоліт і неоліт України в польових умовах розвивалася і методика опрацювання цих матеріалів із застосуванням статистики і методів точних наук¹⁷. Зміни відзначаються і в справі розробки питань номенклатури, типології і класифікації крем'яних виробів мезо-неолітичної епохи, що є необхідною умовою опрацювання масового матеріалу статистичним методом¹⁸. Розроблено програму статистичного опрацювання крем'яних виробів близько 30 комплексів мезолітичної епохи України для машинної обробки. Для більш глибокого об'єктивного розуміння складу і характеру комплексів крем'яних виробів мезо-неолітичної епохи автором останнім часом запропоновано чотири показники виробів: два пластиновідщепових (I, II), різцево-скребковий і мікролітичний. Всі вони виводяться із прямого відношення процентного складу виробів: пластиновідщеповий показник I — із відношення пластин без слідів обробки до відщепів; показник II — із відношення знарядь, виготовлених із пластин, до знарядь з відщепів; різцево-скребковий — з відношення різців до скребків; мікролітичний показник вказує відношення всіх негеометричних мікролітів до геометричних. Всі чотири показники виведені для основних комплексів мезоліту України (табл. 1) і широко використовувалися нами при розробці питань культурно-хронологічного членування пам'яток.

За останнє десятиріччя намітився також певний поворот і в справі розробки деяких загальних питань методики культурно-територіального членування мезо-неолітичних пам'яток України. Так, при виділенні певних локальних груп пам'яток (культур, типів пам'яток) дослідники звичайно беруть до уваги передусім техніко-типологічні ознаки комплексів, а не «територіально-хронологічний» аспект, який панував ще якихось п'ять—десять років тому. Виділення нових мезолітичних і неолітичних культур і типів пам'яток показує на строкатість етнічного складу населення України в IX—III тисячолітті до н. е. На жаль, при спробі культурно-хронологічного членування мезолітичних пам'яток, як це буває часто при перегляді методичних основ роботи, намітилися, на наш погляд, деякі крайності, коли при виділенні типів пам'яток деякі дослідники беруть до уваги не всю суму ознак, не результати статистичної обробки складових комплексів, а окремі, інколи другорядні їх риси. В зв'язку з цим кількість виділених типів неправомірно зростає, а кожен із таких «типів» нерідко включає лише одну чи дві пам'ятки. Це стосується, наприклад, спроби культурно-територіального членування мезолітичних пам'яток типу Моспіно в Донбасі і в Приазов'ї, запропоноване останнім часом О. Ф. Гореликом. Він виділяє тут цілу серію «культурних» типів (Олександрівський, Заливницький, Петропавлівський, Рубцівський та ін.), представлених нерідко лише однією епонім-

¹⁶ Дегерменджи С. М., Татаринів С. И., Ковалева Л. Г., Волошко В. И. Исследования памятников неолита и бронзы на р. Донец.— АО, 1976 г. М., 1977.

¹⁷ Телегин Д. Я. Опыт статистического определения индекса родственности неолитических комплексов по элементам орнамента.— В кн.: Проблемы археологии Евразии и Северной Америки. М., 1977.

¹⁸ Телегин Д. Я. К методике составления типологическо-статистической таблицы кремневых изделий мезо-неолитической эпохи.— В кн.: Орудия каменного века. К., 1978; Неприна В. И. Кремневый комплекс нижнего слоя Лисогубовского неолитического поселения.— В кн.: Орудия каменного века. К., 1978.

Таблиця 1. Показники складу крем'яних виробів мезолітичної епохи України

Період мезоліту	Культури, типи пам'яток	Кількість комплексів	Показник			
			пластиново-відщеповий I	пластиново-відщеповий II	різцево-скребковий	мікролітичний
Пізній	Гребениківська	4	0,5	0,7	0,01	0,1
	Мурзак-кобинський	4	0,5	1,9	0,7	0,4
	Кукрек	1	—	2,7	2,4	19,0
	Моспино	3	0,4	1,8	0,6	0,2
	Дніпро-прип'ятський	4	0,2	0,9	0,4	0,64
	Кудлаївський	3	0,1	0,4	0,2	5,3
	Пісочнорівський	1	—	0,4	0,1	0,4
Донецька	2	—	4,7	0,4	0,7	
	Середній показник пізнього мезоліту		0,21	1,69	0,60	3,34
Ранній	Білоліський	1	0,3	1,0	0,2	0,4
	Шан-кобинський	6	0,2	3,2	1,7	0,1
	Осокорівсько-рогалицький	3	0,5	2,9	0,6	0,9
	Оселівський	3	0,4	—	1,5	5,7
	Нобельський	2	0,9	2,1	0,6	3,6
	Смячкінський	1	—	2,5	0,7	—
	Минівський Яр	1	0,23	0,65	1,4	—
	Середній показник раннього мезоліту		0,36	1,76	1,16	1,53

ною пам'яткою¹⁹. Неправомірним, на наш погляд, є виділення Л. Л. Залізнякам розкопаної ним в Києво-Житомирському Поліссі стоянки Рудня в окремий тип «Рудня», коли поряд на Волині уже давно виділений нобельський тип, куди слід відносити в цілому і стоянку Рудня.

Недостатньо розроблене в нас і питання таких понять, як «культура» і «тип пам'ятки», зокрема принципи визначення різниці між ними, в зв'язку з чим одна і та ж група в одних авторів виступає як тип пам'яток, а у інших вона уже «підноситься» до рангу культури. Так, наприклад, група кудлаївських стоянок, виділена в свій час С. Козловським в окремий тип, у працях Л. Л. Залізняка виступає під назвою таценки-кудлаївської культури. Таке довільне переіменування уже існуючих назв, можливо, і не має принципового значення, але воно, безперечно, вносить помітну плутанину в термінологію, ускладнює і без того важкий понятійний апарат, особливо для закордонного читача.

У розробці понять «тип пам'ятки» і «культура», зокрема їх таксономічно-ієрархічного взаємовідношення, нам, очевидно, важко уникнути елемента умовності при застосуванні цих термінів. У нашому уявленні «тип пам'яток» — це компактна група об'єктів, об'єднаних в групу на підставі спільності техніко-типологічних і інших показників. Для виділення культури властиві в цілому ті самі ознаки, але це поняття охоплює більшу територію і обов'язково включає якісь локальні варіанти чи хронологічні етапи. Зрозуміло, що ніякого сталого бар'єру між цими поняттями немає: тип пам'яток при виділенні в його рамках локальних варіантів чи етапів може природно переростати в культуру, що в практиці осмислення археологічних матеріалів трапляється, як відомо, досить часто.

Позитивним фактом у справі опрацювання матеріалів мезолітичної епохи України слід вважати появу перших праць по трасологічному

¹⁹ Горелик А. Ф. Типы и линии развития мезолитических индустрий Северо-Восточного Причерноморья. — Археологические исследования на Украине в 1978—1979 гг. Тезисы XVIII конференции. Днепропетровск, 1980.

вивченню знярядь праці²⁰, а також праць з питань соціальної структури і демографії неолітичного суспільства²¹.

Складною і до кінця, безперечно, ще не вирішеною проблемою є хронологія і періодизація мезолітичних і неолітичних пам'яток України, хоча і в цій галузі за останнє п'ятиріччя помітні значні зрушення. Для визначення абсолютного віку пам'яток України одержано в лабораторіях Києва, Ленінграда, Москви, Новосибірська і Берліна понад 30 радіокарбоних дат²². Зроблено спроби хронологічного пов'язування розрізів боліт України, теж датованих часто за методом C^{14} , і горизонтів мезо-неолітичних стоянок республіки. Одержано ряд нових стратиграфічних спостережень в умовах залягання мезо-неолітичних матеріалів (Кукрек, Вишеньки та ін.).

На підставі цих даних можна стверджувати, що мезолітична епоха тривала з IX по VI тисячоліття до н. е., а неолітична — з середини VI до другої половини — кінця III тисячоліття до н. е. Більшість неолітичних культур синхронна пам'яткам мідного віку. Таке датування культур і епох опирається на цілий ряд фактів, що впливають як з типологічного аналізу матеріалів, так і даних точних наук, зокрема визначення віку об'єктів за методом C^{14} (табл. 2).

Зупинимося спочатку на питанні періодизації культур і типів пам'яток епохи мезоліту України, де в цей час можна виділити два основних періоди.

Перший, ранній, період датується IX—VII тисячоліттями до н. е. — пізній дріас, пребореал, початок бореалу. До цього часу належать такі типи пам'яток, як Оселівка на Дністрі, Білолісся в Причорномор'ї, стоянки шан-кобинського типу і Сюрени 2 в Криму, осокорівсько-рогалицького типу в Надпоріжжі і в Донбасі, Смячка на Десні, Нобель на Волині, основна маса поховань у могильниках волосько-василівського типу тощо.

Ранній мезоліт України характеризується певним складом крем'яних виробів, що значною мірою відрізняється від пізньомезолітичних комплексів. Для стоянок цього періоду властивий початок складення і розвиток мікролітичної техніки, поява геометричних форм, зокрема крупних трапечій типу Осокіровки і Сурського, видовжених сегментів і сегментоподібних вістер (Шан-Коба, Білолісся). Кількість неогеометричних мікролітів у комплексах раннього етапу мезоліту все-таки вища, ніж у пізньому мезоліті, за виключенням лише таких «безгеометричних» культур, як Кукрек і Кудлаївка (табл. 1). У комплексах раннього періоду, особливо в північних районах, значного поширення набули вістря на ножевидних пластинах — верболисті і черешкові. Скребки переважно кінцеві на укорочених пластинах або пластинчастих відщеплах; часто трапляються також подвійні вироби цього виду зняряддя на тих же заготовках. У пізньому мезоліті кількість як кінцевих, так і подвійних скребок різко зменшується або ж вони зникають зовсім. Різців у комплексах раннього періоду мезоліту помітно більше, ніж у пізньому, типи їх розвинутіші і різноманітніші. Різцево-скребковий показник для раннього мезоліту дорівнює в середньому 1,16, а для пізнього всього — 0,6.

²⁰ Коробкова Г. Ф. Экспериментальное трассологическое изучение мезолитических и неолитических орудий.— АО, 1978 г. М., 1979.

²¹ Хлобыстина М. Д. Древнейшие могильники Нижнего Поднепровья как памятники социальной истории.— СА, 1979, № 3; Телегина И. Д. О продолжительности жизни человека каменного века на Украине.— В кн.: Открытия молодых археологов Украины. Киев: Наук. думка, 1976, ч. 1.

²² Телегин Д. Я., Собонович Э. В., Ковалюх Н. Н. Радиоуглеродное датирование археологических материалов.— В кн.: Использование методов естественных наук в археологии. Киев, 1978.

Таблиця 2. Синхроністична таблиця культур і типів пам'яток мезоліту і неонеолітичної епохи України

Рік до н. е.	Кліматичні періоди	Е П О Х А Б Р О Н З И									
		Суббореальний		Субконтинентальний		Середньостеповий		Середньодніпровський		Ямна культура	
2000	III	КЛП	ККА	Трипілля	Маяки 2380±65 2450±100	ДБК	Пустинка 5	ССК	1870±190 2200±30 2370±120 2820±120	КЯГК	
3000	II-2			Шкародка 2670±106 2740±80 2780±130 2880±95 2991±95 4. Рудовиці 3615±100	В	III	Засука	II	Олександрія 3520±350 Середній Стіг	Конюхольське Скумасово Есмань	
	II-1	Тиса 3440±90	Кіскава 3940±120	БДК Соборань	Таш-аир	II	Бузьки Михальське 3690±400	I			
4000	I-2	Культура лійчастої кераміки Дякоба	КЛСК Гридава Недзисько	Саминичі	Таш-аир Кая-сараши	I	Мариуполь Лосювка 3880±420 4125±125 Бандариха	СДК	Стоїчча Скеля		
	I-1	Культура Криві Заславне Рідне	Сакитичі	Сороки 4545±100 4880±150	Заміль-коба 2 Ам-баш			СДК	Сурський Шугай		
5000	I-1			5470±80 5570±120	Невляти						
6000	II	Гребениківська культура	Грижево Мирне	Мурзак-коба 5350±180 6130±210 Ладі 5670±230 6080±190 6130±210 6620±75 6810±70 6730±250 6810±70 7135±100 7150±430	Корень в 5350±180 6130±210 6625±70 6700±100 6910±470 7340±110	Таш-аир	Таш-аир	Таш-аир	ДВС Рудий Острів Загай	Дрош-шодо Райгородок	
	II	Гребениківська культура	Царинка	Мурзак-коба 5350±180 6130±210 Ладі 5670±230 6080±190 6130±210 6620±75 6810±70 6730±250 6810±70 7135±100 7150±430	Корень в 5350±180 6130±210 6625±70 6700±100 6910±470 7340±110	Таш-аир	Таш-аир	Таш-аир	ДВС Рудий Острів Загай	Дрош-шодо Райгородок	
7000	II	Гребениківська культура	Царинка	Мурзак-коба 5350±180 6130±210 Ладі 5670±230 6080±190 6130±210 6620±75 6810±70 6730±250 6810±70 7135±100 7150±430	Корень в 5350±180 6130±210 6625±70 6700±100 6910±470 7340±110	Таш-аир	Таш-аир	Таш-аир	ДВС Рудий Острів Загай	Дрош-шодо Райгородок	
	II	Гребениківська культура	Царинка	Мурзак-коба 5350±180 6130±210 Ладі 5670±230 6080±190 6130±210 6620±75 6810±70 6730±250 6810±70 7135±100 7150±430	Корень в 5350±180 6130±210 6625±70 6700±100 6910±470 7340±110	Таш-аир	Таш-аир	Таш-аир	ДВС Рудий Острів Загай	Дрош-шодо Райгородок	
8000	I	Біловося	Сторень 2	Шан-коба IV-V	Мозувиничі Волошка -дошівського типу	Розалки I	Оселівка Атаки Кормань	Корост	Нобель	Таш-Смичини	
	I	Біловося	Сторень 2	Шан-коба IV-V	Мозувиничі Волошка -дошівського типу	Розалки I	Оселівка Атаки Кормань	Корост	Нобель	Таш-Смичини	
8000	I	Біловося	Сторень 2	Шан-коба IV-V	Мозувиничі Волошка -дошівського типу	Розалки I	Оселівка Атаки Кормань	Корост	Нобель	Таш-Смичини	
8000	I	Біловося	Сторень 2	Шан-коба IV-V	Мозувиничі Волошка -дошівського типу	Розалки I	Оселівка Атаки Кормань	Корост	Нобель	Таш-Смичини	
8000	I	Біловося	Сторень 2	Шан-коба IV-V	Мозувиничі Волошка -дошівського типу	Розалки I	Оселівка Атаки Кормань	Корост	Нобель	Таш-Смичини	

П А Л Е О Л І Т

КЛП — культура лійчастого посуду; ККА — культура кулястих амфор; КШК — культура шаурової кераміки; КЛСК — культура лійково-стрічкової кераміки; ДБК — дніпро-донецька культура; ССК — середньостеповська культура; КЯГК — культура яково-гребінцевої кераміки; БДК — буго-дністровська культура; СДК — сурсько-дніпровська культура; ДВС — Дніпровська водогінна станція. Цифрами позначені дати, визначені радіокарбоним методом.

Відмінною рисою ранньомезолітичних комплексів, порівняно з місцевим палеолітом, є поява перших макролітичних форм — транше, сокири з перехватом, сокири-різаки тощо.

Другий, пізній, період мезоліту України охоплює VII—VI тисячоліття до н. е., а на північних територіях, можливо, продовжується і до початку V тисячоліття до н. е. (бореальний, початок атлантичного періоду). Цей період представлений великою кількістю місцезнаходжень з мікролітичним чи мікромакролітичним інвентарем. Це стоянки мурзак-кобинського типу в Криму, гребениківська культура в Північному

Причорномор'ї, культура Кукрек, пам'ятки типу Моспіно в Донбасі, донецька і дніпро-прип'ятська культура, стоянки кудлаївського типу, Пісочного рову на Десні тощо.

Для пізньомезолітичних стоянок України характерний високий розвиток мікрівкладишевої техніки при домінуванні серед геометричних мікролітів, особливо на півдні, трапецій. Техніка сколювання мікролітичних пластин у пізньому мезоліті зростає, з'являється значна кількість мікролітичних нуклеусів, зокрема олівцевих. Скребки тепер виготовляються переважно із відщепів, серед яких важливе місце посідають підокруглі (ретуш на 3—4 ободи) і циркулярні, різців мало: різцево-скребковий показник — 0,6, в той час як в ранньому мезоліті він становив 1,16.

На півночі України набувають значного розвитку різного роду наконечники стріл ставинога-кудлаївського, яніславицького, донецького типів тощо.

Хронологічно і стадіально пізньомезолітичні культури і типи пам'яток південних районів України співставляються з колом пам'яток тарденуазько-совтерського типу, а пам'ятки північних районів синхронізуються з такими культурами VII—VI тисячоліття до н. е. Центральної Європи, Польщі і Прибалтики, як Дювензее, Коморниця, Маглемозе, Яніславиця тощо.

Розгляду хронології культур неоліту й енеоліту присвячено праці багатьох дослідників, у яких розглянуті три основні хронологічні схеми неоліту і енеоліту України, запропоновані Т. С. Пассек²³, В. М. Даниленком²⁴ і нами²⁵. Хронології цієї території торкалися в своїх працях й інші дослідники. На жаль, висновки про датування і періодизацію неолітичних пам'яток України, до яких приходять ці автори, далеко не завжди збігаються. Відзначається, зокрема, помітна розбіжність думок з питання ранньої дати неоліту України, яка поглиблюється до VII тисячоліття до н. е. (В. М. Даниленко) або відноситься до середини VI тисячоліття до н. е. (В. І. Маркевич, Р. Трінкгам, Д. Я. Телегін та ін.). Багато кардинальних розбіжностей існує і в питанні періодизації окремих культур.

На підставі існуючих даних з датування нео-енеолітичних пам'яток УРСР можна виділити три основних періоди, із яких один, перший (I) неолітичний, а два наступні (II, III) — нео-неолітичні. Перший і другий періоди, в свою чергу, можуть бути розділені на два підперіоди: I—1, I—2, II—1, II—2. Перші два періоди охоплюють близько 1500 років кожен, а останній, третій — приблизно 500—600 рр. (табл. 2).

Основними критеріями для виділення названих періодів і етапів є помітні зміни в економіці і культурі населення, а також в етнокультурному його складі.

Перший ранній період (неолітичний) охоплює відрізок часу від середини VI до початку IV тисячоліття до н. е. В цей час на півдні Європейської частини СРСР розвивалися ранньонеолітичні культури: буго-дністровська, лінійно-стрічкової кераміки, сурська або сурсько-дніпровська, культура Кріш, розписної кераміки типу Дякове в Закарпатті. У першому періоді складається неоліт Криму типу Таш-Аїра і Кая-Араси, а також з'являються ранні дніпро-донецькі стоянки в Подніпров'ї. Пам'ятники ранніх етапів буго-дністровської і сурської, кримської культур і культури Кріш відносяться до першого підперіоду (I—1), а культури розписної кераміки пізніх фаз буго-дністровської, сурської і початок дніпро-донецької — до другого (I—2). Абсолютний вік пам'яток

²³ *Passek T. Relations entre l'Europe occidentale et l'Europe orientale a l'Europe neolithique.*— VI congres intern. des Scien; Pre. et protohistorique. Moscou, 1962.

²⁴ *Даниленко В. Н. Неолит Украины.*— Киев, 1969.

²⁵ *Телегін Д. Я. О культурно-территориальном членении и периодизации неолита Украины и Белоруссии.*— СА, 1971, № 2.

підперіоду I — I встановлюється на підставі дат за методом C^{14} стоянок Сороки II та їх синхронізацією з культурою Криш—Старчево на Балканах, для яких також встановлено багато радіокарбонних дат. Досить надійно датована і культура лінійно стрічкової кераміки за методом C^{14} (Г. Квітта). Хронологія решти культур і першого періоду визначається на підставі типологічних матеріалів з іншими датованими комплексами.

Другий період нео-енеолітичної епохи України відноситься до IV — першої половини III тисячоліття до н. е. В цей час припиняють існування більшість ранньонеолітичних культур і з'являються перші культури епохи міді — Трипілля, Гумельниця, а також культура Тиси в Закарпатті. На підперіод II—I, що тривав недовго (до середини IV тисячоліття, отже, близько 500 р.), припадає розквіт дніпро-донецької культури і максимальне поширення носіїв цієї культури на південь, коли в басейні Дніпра створився широкий «пізньокроманьйонський клин», вершина якого досягла Нижнього Подніпров'я і Степового Криму. Для датування культур цього підперіоду — трипільської і гумельницької — одержано багато радіокарбонних дат. Синхронізація Трипілля і середнього етапу дніпро-донецької культури (II — а) встановлюється на підставі трипільських керамічних імпортів у могильниках і на поселеннях цієї культури (Микільський могильник, Пищики та ін.). Для датування Йосипівського і Микільського могильників недавно одержано дати за C^{-14} (4125—125; 3990—420 р. до н. е.).

У підперіоді II — 2, що тривав від середини IV до середини III тисячоліття до н. е., далі розвивалися паралельно Трипілля (етап B_1 , C_1) і дніпро-донецька культура (етап II — б, с). З'являються пам'ятки культури ямково-гребінцевої кераміки, а також нові енеолітичні культури, зокрема середньостогівська та ін. Датування багатьох із цих культур базується на їх синхронізації з Трипіллям B_2 — C_1 , для визначення віку яких є радіокарбонні дати. На матеріалах Деревки синхронізуються також середньостогівська культура і культура ямково-гребінцевої кераміки.

У третьому періоді нео-енеолітичних культур України, відносно короткому (друга половина III тисячоліття до н. е.), продовжує розвиватися лише одна неолітична культура ямково-гребінцевої кераміки. У Білорусії, можливо, затримуються і найпізніші пам'ятки дніпро-донецької культури. На початку третього періоду середньостогівська культура змінюється ямною. При переході від етапу C_1 до C_2 Трипілля відбувається значна трансформація цієї культури, де виділяються усатівський, софіївський, городський та інші варіанти. Для датування енеолітичних культур третього періоду одержано дати за C^{14} . Так, наприклад, для ямної культури їх більше сорока ²⁶. На Волині в третьому періоді нео-енеолітичної епохи поширюються ще культури лійчастого посуду і кулястих амфор, а в Подніпров'ї з'являються перші культури епохи бронзи, зокрема середньодніпровська ²⁷.

Таким чином, в історії неолітичного і енеолітичного населення України існували три основні «переломні» моменти, коли в етнокультурному його складі відзначаються значні зміни: по-перше, при переході від першого до другого періоду, тобто на початку IV тисячоліття до н. е., коли зникають ранньонеолітичні культури і з'являються перші культури епохи міді; по-друге, при переході від підперіоду II — 1 до підперіоду II — 2 в середині IV тисячоліття до н. е., коли відбувається витіснення пізньокроманьйонського населення із Подніпров'я, де поширюються носії енеолітичних культур — середньостогівської, Трипілля та ін.: по-тре-

²⁶ Телегин Д. Я. Об абсолютном возрасте ямной культуры и некоторые вопросы хронологии неолита юга Украины.— СА, 1977, № 2.

²⁷ Артеменко И. И. Племена верхнего и среднего Поднепровья в эпоху бронзы.— МИА, 1967, № 148.

те, при переході від другого до третього періоду нео-енеолітичних культур України (середини III тисячоліття до н. е.), коли відбувалися «розпад» Трипілля та складання ямної культури, з'являється ряд нових культур мідного віку на Волині і в Прикарпатті та виникають на Україні перші культури епохи бронзи.

На фоні наведених досягнень у галузі вивчення мезолітичних і неолітичних пам'яток помітнішими стають існуючі ще недоробки і лакуни в наших знаннях про історію населення України в IX—III тисячолітті до н. е. Передусім слід відзначити, що ще далеко не вся територія УРСР однаковою мірою охоплена польовими дослідженнями. Так, за останні 10—15 років зовсім припинилися роботи з дослідження мезоліту і неоліту Десни, за минуле д'ятиріччя не розкопано жодну пам'ятку буго-дністровської культури, струмельсько-гастятинського типу, виявлено лише одну сурську стоянку, яка частково досліджувалася (Засуха). Не вивчається зовсім і неоліт Криму. Особливо прикро, що останнім часом майже не розроблюються питання неоліту південних степових районів України, що значно затримує проведення культурно-хронологічного членування пам'яток цього району. На зведених картах, наприклад, район поширення сурських пам'яток обмежується все ще лише Надпоріжжям, хоча територія розселення її носіїв була більшою, зокрема вона охоплювала Приазов'я і нижні течії Сіверського Дінця включно.

Інтенсифікація справи ведення польових досліджень пам'яток мезоліту і неоліту Десни і культур епохи неоліту степової України і Криму є невідкладним завданням археологічних вивчень в республіці.

Потребує дальшого розвитку і методика опрацювання матеріалів у галузі мезоліту і неоліту України. Поряд з уточненням номенклатурних списків крем'яних виробів, невідкладним завданням є розробка єдиної статистичної схеми обліку цих матеріалів з однаковою структурою підрахунків, виведення процентного складу виробів, індексів спільності комплексів. Лише в такому випадку опрацювання матеріалів набуде певної колективності, коли результатами роботи одного з дослідників зможуть користуватися інші. Таку уніфікацію методики і критеріїв обробки крем'яних виробів необхідно проводити як мінімум у межах республіки, а то й всієї Європейської частини СРСР. Все це має пряме відношення і до способів опрацювання і інших матеріалів, зокрема кераміки, методика аналізу якої ще починається. Вище йшлося також про інші недоліки в розробці методологічних основ археологічної науки, зокрема про значний різнобій серед спеціалістів у розумінні таких понять, як «культура» і «тип пам'ятки».

Удосконалення методики опрацювання крем'яних виробів і кераміки, перехід до машинної обробки матеріалів мезо-неолітичної епохи — є другим невідкладним завданням вивчення первісної історії на Україні.

Схема періодизації мезолітичних і нео-енеолітичних культур є лише попереднім узагальненням існуючих фактів. Вона потребує уточнення і деталізації, що стане можливим після опрацювання нових даних і передусім повного і глибокого поєднання хронологічних схем, складених на підставі археологічних, палеологічних досліджень і нових дат, одержаних за методами точних наук, зокрема радіокарбонним, археоманітним і термлюмінесцентним. Виявлення нових гомогенних комплексів матеріалів, надійно датованих за методами точних наук, є такою необхідною умовою і при культурно-територіальному членуванні мезо-неолітичних пам'яток України ²⁸.

²⁸ Колосов Ю. Г., Телегін Д. Я. Вивчення кам'яного віку на Україні (Деякі підсумки і завдання).— Археологія, 1978, 26.

Широке впровадження в практику повсякденної нашої роботи методів точних наук є, нарешті, третім невідкладним завданням дослідження історії населення в мезо-неолітичну епоху.

Д. Я. ТЕЛЕГІН

Итоги и задачи изучения эпохи мезолита и неолита на Украине

Резюме

В статье подведены итоги полевых исследований мезолитических и неолитических памятников Украины за последнее пятилетие, а также показано то новое, что предпринимается на Украине специалистами в решении хронологии, периодизации и культурно-территориальном членении памятников этих эпох.

Автор приводит составленную им схему периодизации мезолитических и нео-энеолитических культур Украины и обосновывает ее положение.

Для мезолитического времени выделяются два основных периода — ранний (IX—VIII тысячелетия до н. э.) и поздний (VIII—VI тысячелетия до н. э.). В нео-энеолитическую эпоху культуры Украины прошли в своем развитии три основных периода: первый (VI—V тысячелетия до н. э.), второй (IV — первая половина III тысячелетия до н. э.) и третий (вторая половина III тысячелетия до н. э.). Первый ранний период этой эпохи был «чисто» неолитическим, а во втором и третьем периодах неолитические культуры полностью сосуществовали с энеолитическими. Первый неолитический период и второй нео-энеолитический в свою очередь подразделяются на этапы (I—1, I—2; II—1, II—2).

Среди задач изучения мезо-неолитических памятников Украины автор ставит вопросы о расширении полевых исследований, повышении качества методики изучения комплексов с применением статистических методов и машинной обработки материалов.

О. І. ТЕРЕНОЖКІН, С. С. БЕЗСОНОВА,

В. Ю. МУРЗИН

Археологія раннього залізного віку на території України в роки Х п'ятирічки

Роки десятої п'ятирічки стали новим важливим етапом у вивченні археологічних пам'яток ранньої залізної доби. В цей час було опубліковано фундаментальні праці Б. О. Рибакова й А. І. Мелукової, монографії Д. С. Раєвського, Л. К. Галаніної та ін.¹ Значний внесок у дослідження цієї проблеми зробили й фахівці України.

Помітно розширилася джерелознавча база, збільшилась кількість даних про культуру і побут племен, які мешкали на території республіки у I тисячолітті до н. е.

Швидке зростання кількості матеріалів пояснюється активною участю Інституту археології АН УРСР у дослідженні стародавніх пам'яток, розташованих у зонах новобудов. Основні зусилля дослідників зосереджувалися у районах Нижнього Подніпров'я, Побужжя й Криму. Вивчено серію поховань кімерійського часу, а також декілька сотен скіфських, що датуються IV—III ст. до н. е. Було проведено вивчення Рогачицького курганного поля², курганів поблизу с. Гюнівка³ (Запо-

¹ Рибаків Б. А. Геродотова Скифія. Историко-географический анализ.— М., 1979.— 248 с.; Мелукова А. И. Скифия и фракийский мир.— М., 1979.— 256 с.; Галаніна Л. К. Скифские древности Поднепровья. (Эрмитажная коллекция Бранденбурга).— М., 1977.— 68 с., 33 табл. (Археология СССР, САИ, вып. ДІ-33).

² Болтрик Ю. В., Отрощенко В. В., Савовский И. П. Исследование Рогачицкого курганного поля.— АО, 1976 г. М., 1977, с. 269—270; Болтрик Ю. В., Болдин Я. И., Никитенко М. М. и др. Исследования курганных могильников в Запорожской области.— АО, 1977 г. М., 1978, с. 299—300.

³ Болтрик Ю. В., Отрощенко В. В., Савовский И. П. Исследование Рогачицкого курганного поля.